

1 Metodologické předpoklady výzkumu otcovství po rozchodu rodičů

Publikováno jako:

Dudová, Radka. 2008. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. 234 s. ISBN 978-80-7330-136-1. Str. 67-72.

Naprostá většina produkce sociálních věd, zabývající se problematikou rodičovství po rozvodu, se zaměřuje na zkoumání dopadu rozvodu na děti, eventuálně na analýzu situace matek majících děti ve své výlučné péči, a otcové jsou nahlíženi nejčastěji jako jeden z intervenujících faktorů. Jen zřídka je hledána odpověď na otázku, jakými způsoby se muži po rozchodu vyrovnávají se ztrátou každodenního kontaktu se svými dětmi a jak redefinují své otcovství, jakými změnami prochází otcovská role, identita a praktiky související s péčí o děti. Ve velké části úvah o otcovství v souvislosti s partnerským rozchodem je patrná tendence buďto idealizovat úplnou nukleární rodinu a prosazovat posílení účasti otců na výchově dětí, anebo zdůrazňovat obtížnost situace, v níž se nacházejí rozvedené matky, ponechané o samotě se svými dětmi, případně poukazovat na nespravedlnost, jíž jsou vystaveni otcové, kteří rozvodem přišli o svá „práva“. Ve studiích o otcovství jsou otcové často chápáni jen jako jakési vlivy na své děti, ať už pozitivní či negativní, ale málokdy jsou pojímáni jako osoby.

Jaká je ale skutečná pozice otce v této problematice? Tedy, jakým způsobem chápou a vnímají své otcovství muži, kteří po manželském či partnerském rozchodu nemají děti svěřeny do své výchovy, kteří s nimi nesdílí společný domov a kteří přestávají žít v rámci rodiny, kterou dříve založili, a mít každodenní a ritualizované kontakty se svými dětmi? Cílem následující části této práce je odpovědět na otázku, jak tito otcové rekonstruují a udržují svou otcovskou a mužskou identitu, jakým způsobem si přizpůsobují a vytvářejí svou vlastní otcovskou roli, jak interpretují situaci, ve které se nacházejí, jaké racionalizační strategie v této nové situaci volí. V obecnější rovině je cílem odhalit, jakým způsobem muži vnímají a konstruují svou pozici v reprodukci a výchově dětí a mezigenerační transmisi, ať již konkrétně ve své vlastní rodině anebo obecně.

1.1 Výzkumná metoda

Jakou metodu zvolit pro výzkum této problematiky? Z formulace výzkumné otázky je zřejmé, že charakteru výzkumu lépe vyhovuje kvalitativní než kvantitativní metoda: cílem je

totiž proniknout k významům, které samotní respondenti přikládají skutečnosti, v níž jsou situováni, porozumět jejich vidění sociální reality a odhalit procesy, kterými konstruují tuto realitu a svou vlastní identitu. „Kvalitativní výzkumné metody jsou zvláště vhodné při zkoumání a rozvíjení teorií zabývajících se významy a interpretacemi.“ [Ezzy 2002: 3]

1.1.1 Induktivní postup a místo teorie

Ve své podstatě je kvalitativní metoda spíše (i když ne nutně) metodou induktivní – výzkumník vstupuje do terénu bez nějaké komplexní preexistující teorie, kterou by testoval prostřednictvím dat, ale naopak teorii teprve postupně buduje na základě informací, které v terénu získává. Vychází z významů a pojmů, které používají členové sociálního světa, který zkoumá, a na jejich základě konstruuje kategorie, jež vychází z kategorií respondentů. Takto se vyhýbá nebezpečí, že by preexistující teorie vedla jeho výzkum a upozorňovala ho jen na některé jevy a události, zatímco jiné by mu zabránila zaznamenat. Induktivní postup také zamezuje tomu, aby data byla násilně vtěsnána do umělých kategorií, které neodpovídají zkoumané realitě. Výzkumný terén samotný informuje teorii a výsledné kategorie, koncepty a konečně celý teoretický rámec je v něm pevně zakotvený.

Zakladatelé přístupu *grounded theory* B. Glaser a A. Strauss prosazují, že výzkumník by měl do výzkumného terénu vstupovat s co nejméně preexistujícími teoretickými koncepty a vědomostmi. V zájmu toho by měl před vstupem do terénu i omezit studium odborné literatury a rozvíjení jakýchkoli předchozích hypotéz [Glaser 1978: 3]. Podobného názoru je i Jean-Claude Kaufmann, francouzský sociolog, který rozvinul model *grounded theory* do svého vlastního metodologického přístupu, nazvaného *rozumějící rozhovor* (entretien compréhensif) [Kaufmann 2001b: 37]. Výzkumník by měl být v podstatě čistým, nepopsaným listem, který se plní teprve informacemi získanými v terénu.

Takovýto přístup je ale podle našeho názoru přílišným zjednodušením skutečnosti. Každý badatel nutně vstupuje do výzkumu s již existujícím předcházejícím věděním, ovlivněným jeho teoretickou orientací, jeho zkušenostmi a sociální pozicí. Stejně jako jeho respondenti je součástí žitého světa, a tak, stejně jako oni, disponuje určitým praktickým věděním nutným pro orientaci v tomto světě. Navíc jeho teoretické preference určují minimálně alespoň jeho zájem o určitou sociální problematiku a výběr výzkumného tématu. Pokud chce omezit vliv těchto preexistujících koncepcí, nejlépe udělá, když si je uvědomí a uzná jejich působení, což mu umožní je do značné míry kontrolovat. Stejně tak by nemělo být zavržováno ani předchozí studium literatury, jelikož může poskytnout nové pohledy na

zkoumanou problematiku a upozornit na souvislosti, které výzkumník, zvláště pokud je zkoumané téma vzdálené jeho vlastní zkušenosti, není sám schopen vidět.

Každý výzkumník je v samotném počátku výzkumu nutně veden teorií, týkající se charakteru zkoumané reality a procesu poznávání této reality – na začátku každého výzkumu vždy stojí nějaká ontologie a epistemologie. Právě od odpovědí na otázky, jaké povahy je svět, který zkoumáme, a jaký charakter má naše poznání, se odvíjí způsob položení základní výzkumné otázky a volba výzkumné metody. Různé teoretické směry, stojící v základu kvalitativního výzkumu, dávají na tyto otázky různé odpovědi. Podle pozitivistického a postpozitivistického sociálního interpretativismu existuje objektivní sociální realita, jíž lidé připisují ve vzájemných interakcích významy, jež lze objektivně zkoumat, za podmínky, že se výzkumník zbaví všech subjektivních ovlivnění. Podle sociálního konstruktivismu a etnometodologie existuje jen množství subjektivních sociálních realit, jejichž zkoumání je vždy ovlivněné subjektivním interpersonálním vztahem mezi badatelem a zkoumaným objektem. Podle postmodernismu je každý výzkum jen subjektivní reprezentací reprezentace světa respondentů, o realitě nelze vypovídat a existuje více paralelních „pravd“, přičemž nelze určit, která z nich je lepší. V následujících odstavcích je představen přístup, který stojí v základu metodologie výzkumu otcovství po rozchodu – sociální konstruktivismus.

1.1.2 Sociální konstruktivismus

Sociální konstruktivismus předpokládá paralelní existenci mnoha sociálních realit. Z hlediska epistemologie zdůrazňuje vzájemné utváření poznání zkoumaného a zkoumajícího a směřuje k interpretativnímu porozumění významů zkoumaných subjektů. Lidé podle tohoto paradigmatu vytvářejí a udržují smysluplné světy prostřednictvím dialektického procesu, během něhož přikládají významy skutečnostem a jednájí ve shodě s těmito významy. Kategorie, koncepty a teoretická úroveň analýzy vychází z interakce výzkumníka s výzkumným terénem. Výzkum nemůže dospět k poznání objektivní, všezahrnující skutečnosti: můžeme si nárokovat pouze poznání jedné reality z mnoha, jelikož jsme poznali svou vlastní realitu a zobrazení reality našich respondentů. Podle K. Charmaz [2003a] konstruktivismus rozlišuje mezi pravdivým a skutečným – nehledá univerzální pravdu, přesto ale zůstává realistický, jelikož hledá lidské reality a uznává existenci reálných světů. To, co pokládáme za skutečné, je ale vždy založené na naší perspektivě pohledu. Konstruktivismus, co se týče výzkumu, vychází z Thomasovy definice reality: musíme najít to, co respondenti definují jako reálné a jaké jsou důsledky jejich definice reality [Charmaz 2003a: 272]. Přesto

produktem výzkumu není rekonstrukce reality respondentů – je to jedna možná interpretace jejich reality, která se ale snaží ukázat, jakým způsobem si respondenti tuto svou realitu konstruují. Podle konstruktivistů zkoumáme svět, který je uskutečňován v myslích a skrze slova a jednání svých členů. Zásadně kritizují pojetí významu jako objektu, který by bylo možné objektivně poznat.

Radikální konstruktivisté se vůbec nezajímají o ontologii skutečnosti. Podle N. K. Denzina je sociální konstruktivismus agnostický ohledně ontologie – nemůžeme nic říci o bytí či nebytí objektivní reality, jediné, co víme, je, jak ji lidé subjektivně konstruují [Schwandt 2003: 306]. J. Potter uvádí, že svět je vytvářen tak, jak o něm lidé mluví, píšou a dohadují se [Potter 1996: 98]. Jsme sebe-interpretující se bytosti a naše bytí spočívá v jazyce. Mnoho konstruktivistů je přesvědčeno, že nelze rozhodnout o pravdě či nepravdě interpretace. Jakékoli vědění je vždy ideologické, politické a nasáklé hodnotami. Z tohoto pohledu je nutné rozlišovat mezi slabým konstruktivismem, podle něhož je každé vědění zčásti, ale ne úplně, produkt procesu sociálního vyjednávání – neplatí pro ně tedy, že každá interpretace je stejně dobrá jako jakákoli jiná, a silným, radikálním konstruktivismem, který směřuje, společně s teoretiky postmodernismu, k epistemologickému relativismu: každé vědění je konstruktem určité skupiny, a je tudíž podezřelý.

Konstruktivistické paradigma tedy obsahuje relativistickou ontologii (existuje velký počet realit), subjektivistickou epistemologii (badatel a výzkumník během výzkumu společně utvářejí významy) a prosazuje provádění výzkumu v přirozených životních situacích. Pozitivistická kritéria validity, reliability a generalizace jsou nahrazena koncepty jako kredibilita, přenositelnost a ověřitelnost.

Specifickým a vlivným směrem řazeným k sociálnímu konstruktivismu je etnometodologie [Garfinkel 1967]. Etnometodologie se ve svých výzkumech zajímá o to, jak (jakými způsoby) je sociální realita konstruována. Zkoumá soubor postupů, podmínek a zdrojů, prostřednictvím kterých je sociální realita chápána, organizována a udržována v každodenním životě. Ontologické soudy o povaze a podstatě věcí a událostí jsou dočasně suspendovány, takže se výzkumník může soustředit na způsoby, jakými příslušníci životních světů konstruují věci a události, které pokládají za reálné. Na rozdíl od běžné sociologické praxe ironizovat a kritizovat vědění praktického rozumu z pozice objektivního sociologického poznání, etnometodologové pokládají praktické myšlení aktérů za „momentálně adekvátní způsoby orientace a interpretace světa“ [Gubrium, Holstein 2003: 219]. Sociální řád je podle etnometodologů uskutečňován skrze jednání, sociální světy a jejich souvislosti jsou samo-

generovány. Každá sociální skupina má svou vlastní pravdu, závislou na kontextu jejího vlastního sociálního světa, a žádná pravda není lepší než ty ostatní.

1.1.3 Sociální konstruktivismus a „*analytic bracketing*“

Analytic bracketing je přístup, který rozvíjejí J. F. Gubrium a J. A. Holstein [2003]. Zavádí do kvalitativního výzkumu nová teoretická východiska, která vybočují ze subjektivistického rámce daného sociálním konstruktivismem a etnometodologií, a usiluje o poznání objektivní složky sociální reality. Konkrétně spojuje etnometodologický přístup s Foucaultovou analýzou mocenských diskurzů.

Etnometodologie se totiž zajímá o to, jak je sociální realita konstruována, ale již ne o to, co je konstruováno, za jakých podmínek a pomocí jakých zdrojů. Gubrium a Holstein si uvědomují, že lidé sice aktivně konstruují své světy, ale ne úplně tak, jak by sami chtěli. Foucault oproti tomu zkoumá, jak historicky a kulturně situované systémy moci/vědění konstruují subjekty a jejich světy. Mluví o nich jako o diskurzech – nejsou to jen soubory myšlenek a ideologií, ale i pracovní postoje, způsoby oslovení a sociální praktiky, které systematicky utvářejí objekty a subjekty, o kterých hovoří. Analytický důraz je u Foucaulta kladen stejně na to, z čeho se diskurz skládá, jako na to, jak funguje diskurzivní technologie. Foucault se ale dostatečně nevěnuje každodenní technologii, jejímž prostřednictvím diskurzy operují.

Gubrium a Holstein poukazují na nutnost spojit oba dva přístupy, soustředit se jak na to, jak jsou sociální světy konstruovány, tak na to, co je konstruováno. Ve skutečnosti je totiž obojí provázáno – jak působení diskurzu „shora“ (dominance, nátlak), tak jeho konstruování aktéry v každodenním životě. Proto je třeba vytvořit dialektiku mocenského diskurzu a každodennosti.

Za tímto účelem navrhují metodu „*analytic bracketing*“: jde o jakési žonglování, neustálé přepínání pozornosti mezi tím, jak lidé konstruují své sociální světy, a tím, co tyto sociální světy jsou. Cílem je zachytit vzájemný vztah, hru mezi diskurzivní v-praxi a diskurzivními praktikami. V jednom momentu je badatel lhostejný ke strukturám každodenního světa, aby tak mohl zachytit způsob, jakým jsou produkovány v diskurzivních praktikách, v sociálním jednání, v konverzaci atd. V příštím momentu ale zase uzávorkuje studium těchto praktik a zaměří se na to, jak jsou uspořádány a rozděleny zdroje nutné k této konstrukci reality. Tak může odhalit, jakým způsobem operují jazykové hry, a zejména institucionální diskurzy, v každodenním životě a zároveň jaké konkrétní hry jsou hrány

v konkrétním prostoru a čase. Nesmí při tom ztratit ze zřetele, že obojí diskurzivní praktiky a diskurzy-v-praxi se vzájemně utvářejí, ani jedno, ani druhé nepřevládá. Navíc, v praxi vždy působí větší počet diskurzů zároveň, překrývají se a někdy si protiřečí; aktéři si je přitom aktivně přizpůsobují během svých interpretativních praktik.

Tato metoda může podle autorů vést k explikaci, k odpovědi na otázku „proč“: analýza diskurzu může ukázat, proč je řečové prostředí organizováno tak, jak je; diskurz-v-praxi ukazuje, proč diskurzivní praktiky směřují tam, kam směřují. Zkoumání mocenských diskurzů umožňuje problematizovat a politizovat soubor toho, co by jinak mohlo být jednoduše pokládáno jen za individuální a arbitrární konstrukci. Mocenské struktury nejsou jen výsledkem konverzace a interakce, jsou ale v interakci reprodukovány, a tudíž mohou být měněny.

Ve francouzském prostředí navrhuje podobný přístup L. Albarello a kol. [1995], přičemž však nevychází z M. Foucaulta, ale z Pierra Bourdieua. Albarello kritizuje etnometodologii a radikální konstruktivismus. Cílem kvalitativního výzkumu (a grounded theory) je podle něj zkoumat zároveň objektivní i subjektivní dimenze situací. Předpokládá přitom, že metoda kvalitativního výzkumu dokáže zkoumat nejen subjektivní reprezentace sociálního světa respondentů, ale dosáhne i na jejich praktiky, na objektivní okolnosti – výzkumník je může kriticky vyzvednout z výpovědí respondentů.

1.2 Teoretické paradigma výzkumu porozchodového otcovství

Projekt výzkumu porozchodového otcovství je teoreticky založen na paradigmatu sociálního konstruktivismu, vycházejícího ze symbolického interakcionismu, a na francouzské individualistické teorii rodiny [F. de Singly 1991, 1996a, 1999a, 2000a; J.-C. Kaufmann 1992; 1997; 1999a,b; 2001a]. Podle sociálního konstruktivismu je svět každodenního života sociálně konstruován – každá společnost určitým způsobem vnímá a definuje realitu, pomocí jazyka, symbolů a systému reprezentací vytváří svou skutečnost. Tato realita se jeví jako samozřejmá a bezproblémová, ovšem pouze do okamžiku, kdy se objeví problém, jenž naruší její hladký průběh [Berger, Kellner 1964]. Rozpad manželství představuje právě takový problém, který nutí aktéra redefinovat a re-konstruovat svůj sociální svět. François de Singly ve své teoretické koncepci vychází z tohoto přístupu, koriguje jej a kombinuje jej s dalšími, zejména s koncepcí individualizačního procesu Norberta Eliase.

Ve shodě s pojetím sociálního konstruktivismu není cílem tohoto výzkumu odhalit objektivní realitu porozvodového (porozchodového) rodičovství a péče o děti. O této realitě není sociální výzkumník schopen říci nic více než základní statistické údaje, informující o počtu rozvodů, svěřování dětí do výchovy jednomu či druhému rodiči atp. Ve skutečnosti máme co do činění s množstvím subjektivně konstruovaných sociálních realit vlastních různým skupinám aktérů účastných v této problematice. Cílem výzkumu je porozumění sociální realitě otců, kteří prodělali partnerský rozchod s matkou svého dítěte či dětí a nežijí s nimi ve společné domácnosti. Klademe si otázky, co je pro tyto muže „otcovství“, jak definují otcovskou a potažmo mateřskou roli, jakým způsobem konstruují svou otcovskou identitu. Výzkum se zaměřuje na to, jak tato skupina mužů vidí a interpretuje svou situaci, jaké významy přiřkládají událostem, se kterými se setkávají, a jednání svému a jiných, a jak tyto interpretace následně orientují jejich další jednání. Porozumění jejich realitě je klíčové proto, že podle Thomasova teoremu definice reality se to, co si aktéři definují jako reálné, pak reálným stává ve svých důsledcích, a v podstatě se tak stává realitou.

Je evidentní, že zkoumaná sociální skutečnost rozvedených otců je jen jednou z mnoha skutečností, které společně tvoří prostor porozvodového rodičovství a vzájemně si v něm konkurují. Jiná bude interpretace a konstrukce reality rozvedených matek, pečujících samostatně o své děti; jiná bude realita sociálních pracovníků a pracovníků fungujících jako kolizní opatrovníci dětí, jiná bude také realita soudců a soudkyň opatrovnických soudů anebo neziskových organizací zabývajících se touto problematikou. Předkládaný výzkum si nenárokuje poznání toho, která z těchto realit se více blíží pravdě, ani nechce kriticky hodnotit

způsoby, jakými realitu interpretují a konstruují otcové po partnerském rozchodu. Usiluje jen o porozumění tomu, jakým způsobem tato interpretace a konstrukce probíhá a co z toho vyplývá pro účastníky dané problematiky.

Ve shodě s J. F. Gubriem a J. A. Holsteinem se ale domníváme, že i když aktéři sociálního světa svým jednáním aktivně konstruují svou sociální realitu, jejich aktivita je ve značné míře omezena „vnějším“ působením existujících mocenských diskurzů. Mocenské struktury nejsou jen výsledkem konverzace a interakce, nemohou být pokládány za jednoduše arbitrární a individuální. Jakmile je jednou mocenský diskurz ustaven, ovlivňuje a usměrňuje jednání jednotlivých aktérů, ačkoli aktéři si na oplátku jednotlivé diskurzy přivlastňují a přetvářejí v každodenních interakcích a jednání. Interpretace sociální reality rozvedených otců je ovlivněna více paralelními diskurzemi, které lze chápat i jako hodnotové soustavy týkající se nějakým způsobem otcovství. Jak jsme viděli v předcházejících kapitolách, důležitou roli hraje právo, konkrétně zákony České republiky, svůj podíl má ale například i náboženství, diskurz otcovství prezentovaný v médiích či všudypřítomný diskurz genderových diferencí. Výzkum ukazuje, jakým způsobem muži s těmito diskurzemi nakládají, jak ovlivňují jejich kategorie a definice reality, jak se projevují v procesu konstrukce jejich identity.

Pro dosažení výzkumného cíle se konkrétně jeví jako nejvhodnější použití metody konstruktivistické *grounded theory*, tak jak ji prezentuje Kathy Charmaz [1995; 2003a,b] anebo částečně Jean-Claude Kaufmann [2001b]. Zvolené teoretické paradigma zakládá určité pojetí reality (existence mnoha subjektivních sociálních realit, nepoznatelnost objektivní reality) a určitý přístup k informacím získaným v terénu. Badatel si nemůže nárokovat poznání obecné a univerzální skutečnosti, ale vždy jen porozumění jedné konkrétní reality, kterou zkoumá a která je vlastní zkoumané skupině. Přesto toto porozumění nemůže být jednoduchou rekonstrukcí této reality. Vzhledem k tomu, že sociální aktéři vytvářejí a udržují smysluplné světy prostřednictvím dialektického procesu, během něhož přikládají významy skutečnostem a jednají ve shodě s těmito významy, i samotný výzkumný akt je součástí tohoto procesu. Během výzkumu dochází k interakci výzkumníka a zkoumaných subjektů a výsledné poznání je v podstatě produktem této interakce, do které výzkumník nutně přináší své vlastní významy a interpretace. Výpověď respondenta je vždy reprezentací jeho vlastní skutečnosti, je konstrukcí, která vzniká v interakci s výzkumníkem, a která je tudíž ovlivněná situací výzkumu, vědomou i nevědomou snahou po určité sebezpřítomnosti a stylizaci. Interakce výzkumníka a zkoumaného vytváří novou interpretaci reality. Výzkumný rozhovor je reflexivní proces, během něhož se respondent konstruuje a rekonstruuje. Úkolem výzkumníka je učinit z toho tvořivý akt, který ve výsledku napomůže rozšíření porozumění respondentově

realitě, a to ve větší míře, než by tomu bylo možné při (marné) snaze o objektivitu a odbourání subjektivních vlivů.